

9-13. Yüzyıllar Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinin Sırlı Seramikleri

Glazed Ceramics of the Nakhchivan Autonomous Republic (9th–13th Centuries)

Araştırma Makalesi

Makale Bilgisi

Atıf: İsmayılova, A. (2025). 9-13. yüzyıllar Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinin sırlı seramikleri. *Heterotopic View*, 3(2), 171-186. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18002417>

Gönderildiği Tarih: 27.05.2025

Kabul Edildiği Tarih: 07.12.2025

Etik Beyan: Araştırmanın yürütüldüğü süreçte gerekli etik ilkelere uyulduğu yazar tarafından beyan edilmiştir. Çalışma etik izin gerektirecek nitelikte değildir.

Finansman Beyanı: Yazar, bu çalışma için herhangi bir kişi, kurum ya da kuruluştan maddi destek alınmadığını beyan etmiştir.

Benzerlik Taraması: Yapıldı-[Turnitin.com](https://turnitin.com).

Değerlendirme: Çift Taraflı Kör Hakemlik

Hakem Sayısı: 2 (iki)

Lisans: [Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License\(CC BY-NC-ND 4.0\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Research Article

Article Information

Citation: İsmayılova, A. (2025). Glazed ceramics of the Nakhchivan Autonomous Republic (9th-13th centuries). *Heterotopic View*, 3(2), 171-186. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18002417>

Date Received: 27.05.2025

Date Accepted: 07.12.2025

Ethical Statement: The author declared that the necessary ethical principles were followed during the research process. The study does not require ethical permission.

Grant Statement: The author declared that this study did not receive financial support from any person, institution or organization.

Plagiarism Checks: Yes-[Turnitin.com](https://turnitin.com).

Review: Double-blind

Reviewers: 2 (Two)

Licence: [Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License\(CC BY-NC-ND 4.0\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

HETEROTOPIC VIEW

Journal homepage: www.heterotopicview.com

9-13. Yüzyıllar Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin Sırlı Seramikleri

Glazed Ceramics of the Nakhchivan Autonomous Republic (9th–13th Centuries)

Aysel İsmayılova¹

Öz. Çalışma kapsamında, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin güney bölgesinde, Araz Nehri'nin sol kıyısında yer alan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin sırlı seramikleri ele alınmıştır. Nahçıvan topraklarında sırlı seramik üretimi, özellikle 9. yüzyıldan itibaren gelişme göstermiş ve bu dönemde önemli üretim merkezleri ortaya çıkmıştır. Bu üretim merkezlerinin, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin Orta Çağ yerleşim alanlarından tespit edildiği görülmektedir. Yerel kırmızı kil hammaddelerinden üretilen sırlı seramik ürünler 9-13. yüzyıllarda daha da gelişmiş ve bu alanda Nahçıvan'ın derinlemesine araştırılmasına yol açan önemli kanıtlar oluşturmuştur. 9. yüzyılda sırlamada daha ilkel yöntemler kullanılmış, mor ve beyaz renkte şeffaf kurşun sırla süsleme yaygınlaşmıştır. Zamanla seramikler üzerindeki süslemeler daha karmaşık hale gelmiş, kazıma, oyma, islimi ve şamplev gibi desenler eklenmiş, ayrıca sır renklerinde değişiklikler yapılmış ve yeşil ile mavi sırlı seramik üretimi gelişmeye başlanmıştır. Seramikler üzerindeki bezemelerde geometrik ve bitkisel desenler ön planda olup, az sayıda hayvan ve kuş figürlerine de yer verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Nahçıvan, Sırlı Seramik, Monokrom ve Polikrom Boyalı Seramikler

Abstract. The article deals with glazed ceramic products of Nakhchivan Autonomous Republic located in the southern region of the Republic of Azerbaijan, on the left bank of the Araz River. The production facilities of glazed products, the heyday of which began in the 9th century, are known from the medieval settlements of the Autonomous Republic. Glazed ceramic products produced at the expense of local red clay raw materials developed further in 9th-13th century and created substantial evidence that led to in-depth study of Nakhchivan in this area. In the 9th century, more primitive methods of glazing were used, and decoration with transparent lead glaze in purple and white colors was widespread. Over time, the decorations on the ceramics became more complicated, along with the embroidery motifs of engraving, carving, islimi and champleve techniques, there were also changes in the color of the glaze, green and blue glazed ceramics entered the development of its own production. Geometric and floral patterns predominated in the motifs of the embroidery, with a few animal and bird drawings.

Keywords: Nakhchivan, Glazed Ceramics, Monochrome Painted Ceramics, Polychrome Painted Ceramics

1. Giriş

Azerbaycan'ın sınırları içinde bulunan Nahçıvan, insan yaşamının başladığı ilk yerleşim yerlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Nahçıvan adına dair en eski kayıt, 2. yüzyılda yaşamış olan Antik Yunan bilgini Claudius Ptolemaios'un *Geographia* adlı eserinde "Nakhsuana" şeklinde vermiştir (Goyushov, 1986, s. 128). Yakut Hamevi, *Mucem-ül-Buldan* adlı eserinde şehrin adını Neşava ve Nahçuvan olarak zikretmiş, Azerbaycan veya Arran eyaletinde bir şehir olduğunu belirtmiştir (Hamevi, 1983). Son 20 yıldır Nahçıvan'da yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda, bu bölgenin tarihi, kültürü, gelenek ve görenekleri, ekonomik ve kültürel ilişkileri konusunda önemli bilgilere ulaşılmıştır. Tarihi yerleşim yerleri ve bölgenin nüvizmatik, epigrafik ve arkeolojik materyalleri incelenerek, eski çağlardan bu yana Nahçıvan tarihinin araştırılmasına önemli katkılar sağlanmıştır. Bir yerleşim yeri hakkında en önemli bilgileri bize sunan çömlekler Nahçıvan'daki yaşam konusunda da bize önemli bilgiler vermektedir. Nahçıvan'da yapılan araştırmalarda ortaya çıkarılan çömlekçilik atölyeleri, kaliteli hammaddeler kullanarak her türlü sırlı seramiklerin üretildiğini göstermektedir. Ancak Nahçıvan şehrinin Orta Çağ dönemine baktığımızda, Harabe Gilan yerleşimi dışında, arkeolojik araştırma ve incelemelere yeterince yer verilmediği görülmektedir. Aynı durum Nahçıvan sırlı seramik örnekleri için de geçerlidir. Çalışma kapsamını oluşturan Nahçıvan sırlı seramik

¹ Doktora Öğrencisi, ANAS Nahçıvan Şubesi, Tarih, Etnografya ve Arkeoloji Enstitüsü, Antik ve Orta Çağ Arkeolojisi Bölümü, Nahçıvan, Azerbaycan

örneklerinin temelini, Harabe Gilan yerleşiminden ve çeşitli Orta Çağ yerleşimlerinden ele geçen yüzey malzemeleri oluşturmakta olup, bu malzemeler esas alınarak Nahçıvan sırlı seramikleri hakkında yorumlar yapılmıştır. Söz konusu seramik örnekleri Nahçıvan Devlet Tarih Müzesi, Nahçıvan Cumhuriyeti Ordubad İlçe Tarih Müzesi ve Nahçıvan Cumhuriyeti Cufa İlçe Tarih Müzesi'nde korunan eserlerdir.

Araştırmanın temel amacı, Nahçıvan bölgesinde sırlı seramik sanatının ortaya çıkışını, üretim teknolojisini, gelişim aşamalarını, desen ve süsleme motiflerini incelemektir. Bu amaçla yaklaşık 1000 adet sırlı seramik örneği araştırmaya dâhil edilerek değerlendirilmiştir. 9-13. yüzyıllara ait sırlı seramikler hem üretim tekniği ve sırları hem de desen ve süsleme motifleri açısından farklılıklar göstermektedir. Yapılan çalışmada da bu farklılıklar göz önünde tutularak tarihlendirme yapılmıştır. Nahçıvan bölgesinde yapılan bazı kazılarda kültür katmanlarının stratigrafisinin bulunmaması, sırlı ürünlerin kesin tarihlendirilmesine olanak vermemiştir. Yapılan araştırmalarda Nahçıvan ustalarının sırlı seramik üretiminde Güney Kafkasyalı ve Ortadoğulu ustaların teknik yöntemlerini kullandıkları anlaşılmaktadır (Memmedov, 1977). Bu nedenle Nahçıvan sırlı seramikleri de nümizmatik ve epigrafik buluntular ile Güney Kafkasya ve Ortadoğu sırlı seramikleri esas alınarak tarihlendirilmiştir. Dünyada eşi benzeri olmayan sırlı seramik örneklerinin Ortadoğu'da üretildiği bir gerçektir. Nahçıvan topraklarında keşfedilen benzer sırlı seramik örnekleri Azerbaycan'ın diğer şehirlerinde (Baylakan, Gence, Şamahı, Şemkir), Ermenistan'da (Dvin, Ani), Gürcistan'da (Dmanisi), Orta Asya'da (Afrasiyab-Antik Semerkant, Merv, Mısır) ve Kırım'da (Çersones) bulunmaktadır (İbragimov, 2000). Sırlı seramiklerin ortaya çıkışı, gelişimi ve çöküşü sırasıyla üç aşamada gerçekleşmiştir. Erken dönem 8. yüzyılın ikinci yarısı ile 9. yüzyılı kapsamaktadır (Azerbaycan Arkeolojisi, 2008; Jacobson; Türkmen, 2017; Büyüme, 2018).

Bu dönemlere ait sırlı seramik örneklerine İran ve Orta Asya'da (Afrasiyab-Antik Semerkant) rastlanmıştır. Erken dönemlere ait sırlı seramik ürünler, 11-13. yüzyıllara ait olanlara kıyasla azınlıkta olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu dönemde pembe kil sırlı seramiklere dayanan, kapların kendine özgü bir üretim teknolojisine sahip olduğu bilinmektedir. Bu dönem kapları öncelikle düz dipli yapıları ile ayırt edilir. Bu dönemde Azerbaycan topraklarında olduğu gibi Nahçıvan sırlı seramiklerinde de engobe, manganez oksit, bakır oksit ve kurşun sır üretiminde kullanıldığı anlaşılmaktadır (Ahmedov, 1992). Bezemelerde sade beyaz renk ile monokrom ve polikrom boyama tercih edilmiştir. Bu tür renk motiflerine Azerbaycan'ın birçok bölgesinde, özellikle Şemkir ve İmişli'deki sırlı seramik örneklerinde rastlanmıştır (Dostiev, 2017; Rustamov, 2011). Çalışmanın kapsamı içerisinde olan Nahçıvan topraklarında ortaya çıkarılan ve müzelerde muhafaza edilen sırlı seramik örneklerine dayanarak, 9-13. yüzyıla ait örnekleri yapı ve renk bakımından birkaç tipe ayırmak mümkündür.

2. 9-10. Yüzyıl Sırlı Seramikler

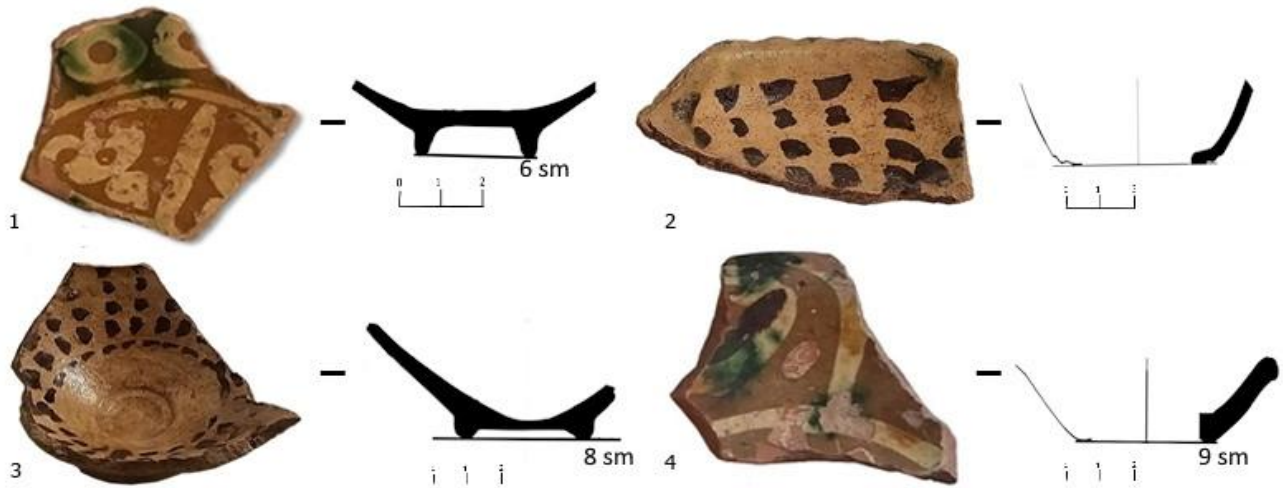
2.1. Seramik Üzerine Doğrudan Beyaz ve Mor Boya Deseni Uygulanmış Seramikler

İlk dönemlerde, çanak çömlek yüzeyine doğrudan manganez oksit ile çizilen desenler renksiz veya açık sarı sırla kaplanmaktaydı (Dostiev, 2017). 9. yüzyıldan günümüze ulaşan bazı sırlı örneklerde sarı ile yeşil desenlerin kullanıldığı görülmektedir. Özellikle kâseler üzerindeki sarı renkli süslemelerin daha parlak bir görünüme sahip olduğu dikkati çekmektedir. Bu kaplardaki süsleme üslubunun Tang dönemine ait Çin seramiklerinden etkilenmiş olduğu bilinmektedir. Erken dönemlerde (9-10. yüzyıllar), Güney Kafkasya ve Yakın Asya'da sırlı seramik sanatında resim sanatı ön plandaydı. Örneğin, Bizans'ta durum böyle değildi. Bizans'ta çoğunlukla kabartma desenler ve monokrom renkler tercih ediliyordu (Jacobson, 1959, s. 151).

Elde edilen örneklere dayanarak, 9. ve 10. yüzyıl sırlı seramikleri arasındaki farklılıklar ve benzerlikler araştırılmış ve özetlenmiştir. 9. yüzyıl sırlı seramik örneklerinde ağırlıklı olarak tek renkli sırlama, kalay şekeri tekniği, kobalt mavisi ve turkuaz renkler, desenlemede geometrik desenler, stilize bitki motifleri ve pratik, sade ve işlevsel üsluplar kapların formunda uygulanmıştır. 10. yüzyıl sırlı seramik örneklerinde ise çok renkli sırlama, lüster tekniği, kobalt, yeşil ve sarı renklerin birleşimi, desenlemede karmaşık bitki desenleri, el yazısı benzeri resimler, hayvan çizimleri, epigrafik süslemeler ve karmaşık ve sanatsal formlar, dekoratif objeler ve mimari çiniler kapların formunda uygulanmıştır. Bu farklılıklar yeni sırlama tekniklerinin ortaya çıkması, ticaret yollarıyla ülkeye yeni malzemelerin getirilmesi ve farklı kültürlerin etkisinden kaynaklanmaktadır. 10. yüzyıldan itibaren yeni teknolojik yöntemlerin kullanılmaya başlanmasıyla birlikte sofraya takımlarının

görünümü estetik açıdan daha da zenginleşmiştir. Bu dönemde çoğunlukla daire ve spirallerden oluşan boyalı desenler, basit kil üzerine beyaz sırta uygulanmış ve daha sonra şeffaf, yeşil, kahverengi ve sarı sırlarla kaplanmıştır. Bu tür sırlı seramiklere Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde de çok sayıda rastlanmıştır. Benzer örnekler Şemkir (Dostiev, 2008) ve Baylakan Orta Çağ kentsel alanlarında ortaya çıkarılan örneklerle benzerlikler göstermektedir. Şemkir ve Baylakan seramiklerinde bu tür desen motiflerine baktığımızda Nahçıvan seramiklerine göre daha karmaşık geometrik ve astral desenlere sahip olduklarını, boyaların daha koyu tonlarda uygulandığını, beyaz boyanın hem tek başına hem de morla birlikte kullanıldığını görürüz (Dostiev, 2017; Ahmadov, 1979). Benzerlik açısından, her iki sırlı seramik örneğinde de beyaz veya mor boya desenlerinin yanı sıra yeşil renk sıçramaları da bulunmaktadır. Bu tür sırlı seramikler Nahçıvan'da az sayıda bulunurken, Şemkir ve Baylakan buluntuları arasında çoğunlukta yer alır.

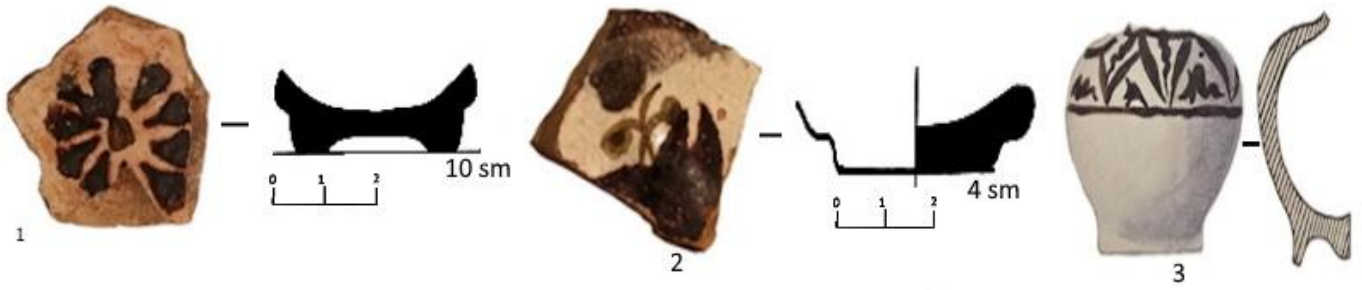
Nahçıvan bölgesindeki Orta Çağ yerleşim yerlerinde bu tür sırlı seramiklerin sınırlı sayıda örneği bulunmuş olup, söz konusu buluntular Nahçıvan Devlet Tarih Müzesi'nde sergilenmektedir [Resim 1:1 (inv-YF-11679)- tabak formunun kaide kısmı, beyaz ve yeşil boyalıdır. 2 (inv-A-7501)-kâse formunun cidar kısmı, mor boyalıdır. 3 (inv-A-1439)-kâse formunun kaide kısmı, mor boyalıdır. 4 (inv-E-14126)- kâse formunun ağız kısmı, beyaz, yeşil, kahverengi ve mor boyalıdır].

Resim 1. Seramik üzerine doğrudan beyaz ve mor boya (1,2,3-Nahçıvan Devlet Tarih Müzesi, 4-AMBA NŞ fonu)

2.2. Engobe Üzerine Mor Desenli Sırlı Seramik

Nahçıvan bölgesinde beyaz zemin üzerine mor boya ile işlenmiş çiçek, geometrik ve nokta motifleriyle süslenen, ardından şeffaf sırta kaplanan seramik örneklerine sıkça rastlanmaktadır. Harabe Gilan yerleşiminde bu türe ait yalnızca üç küçük parça ile bir küçük küp tespit edilmiştir. Arkeolog Tarikh Dostiyev'e göre söz konusu desen motifleri ilk olarak 8-10. yüzyıllarda ortaya çıkmıştır (Dostiev, 2014). Başlangıçta mor boya doğrudan çanak çömlek yüzeyine uygulanırken, 9. yüzyılın sonlarından itibaren bu süsleme beyaz zemin üzerine işlenmeye başlanmıştır. Bu yöntem, dekoratif etkinin güçlendirilmesine ve motiflerin daha belirgin görünmesine katkı sağlamıştır. Bu tip kapların benzerlerine Şemkir, Baylakan ve Gebele kentlerinde rastlanmaktadır (Dostiev, 2014; Dostiev, 2017; Azerbaycan Arkeolojisi, 2008; Jacobson, 1950, s. 232; Babayev, 1964, s. 137). İncelenen örneklerin çokluğu ve bu parçalarda görülen üretim hataları, söz konusu kapların yerel üretim olduğunu göstermektedir [Resim 2:1 (inv-A-3728)- kâse formunun kaide kısmı, beyaz zemin üzerine mor boyalıdır. 2 (inv-YF-13194)- kâse formunun kaide kısmı, beyaz zemin üzerine mor boyalıdır. 3-testi, beyaz zemin üzerine mor boyalıdır]. Mor boyalı Şemkir seramiklerinde Nahçıvan seramiklerine kıyasla daha geometrik desenler kullanılmıştır. Nahçıvan örneklerine baktığımızda, bitki desenlerinin baskın olduğunu görüyoruz. Hatta bazı desenler, bitki veya çiçekleri anımsatan sade çizgilerden oluşuyor. İlk bakışta, bu desen motiflerinin Şemkir seramiklerindeki gibi düzenli ve özenli bir şekilde uygulanmadığı anlaşılıyor.

Resim 2. Engobe üzerine mor boyalı [1,2-Nahçıvan Devlet Tarih Müzesi, 3- Harabe Gilan (İbragimov, 2000)]

2.3. Şeffaf Sır Altında Beyaz Zemin Üzerine Çok Renkli Boya

9.-10. yüzyıla özgü bir diğer seramik grubu beyaz zemin üzerine fırça ile uygulanmış çok renkli desenlerle süslenmiş örneklerden oluşmaktadır. Bu kapların büyük bölümü şeffaf, renksiz bir sır tabakasıyla kaplanmıştır. Dekorasyonda en sık kullanılan renkler mor, sarı, kahverengi ve yeşildir. Beyaz zemin üzerinde mor, sarı, yeşil boyalı, mor, kahverengi, yeşil boyalı ve mor, yeşil boyalı örneklerle temsil edilmektedirler. Bu tür seramikler 9-10. yüzyıllara tarihlenen Şemkir, Baylakan (Jacobson, 1950) ve Ani (Şelkovnikov, 1957) kentlerinden gelen seramik ürünlerden bilinmektedir. Ani, Baylakan ve Şemkir şehirlerinin yanı sıra, Orta Doğu (Nişabur) ve Orta Asya (Maveraünnehir, Harezm, Horasan, Semerkant) sırlı seramiklerinde de çok renkli resim sanatına rastlanmaktadır (Jacobson, 1950, s. 151). Şemkir'deki benzer örneklerde, Nahçıvan seramikleri gibi, renksiz şeffaf sır kullanılmış ve genellikle sarı, mor, yeşil ve kahverengi renkler kullanılmıştır. Diğer örneklerde olduğu gibi, Şemkir seramiklerinde de geometrik desenlerin bolluğuna tanık oluyoruz. Nitekim, Nahçıvan'da Orta Çağ dönemi yeterince araştırılıp kazılmadığından, bu tür seramikler azınlıktadır ve bu azınlık nedeniyle, desenlerde hangi motiflerin (geometrik, bitkisel vs.) önceliklendirildiği net değildir. Bu döneme ait örnekler, önceki dönem seramiklerine kıyasla daha özenli bir işçiliğe sahiptir. Desenlerinde özel anlamlar taşıyan kapların yanı sıra, çizilen desene tam uymayan lekeler, kırık çizgiler ve renkli sırlarla kaplı seramikler de bulunmaktadır [Resim 3:1 (inv-A-1448)-kâse formunun ağız kısmı, beyaz zemin üzerine çok renkli boyalıdır. 2 (inv-A-1452)-kâse formunun cidar kısmı, beyaz zemin üzerine çok renkli boyalıdır. 3 (inv-A-7342)-kâse formunun kaide kısmı beyaz zemin üzerine çok renkli boyalıdır]. Baylakan ve Nahçıvan sırlı seramikleri arasındaki benzerlik ve farklılıklara bakıldığında, sayısız sırlı seramik ürününün incelenmesi sonucunda; Baylakan seramik örneklerinin geometrik ve stilize bitki motifleri, karmaşık şekiller, zengin kabartma, çok katlı sırlama tekniği ve ince işçiliğe vurgu yaptığı, Nahçıvan sırlı seramiklerinin ise daha ilkel desenler, basit şekiller, tek katlı sırlama, çizim teknikleri ve daha da önemlisi eski ve yerel geleneklere sahip olduğu tespit edilmiştir. Bir diğer önemli ayrıntı ise, Baylakan sırlı seramik örnekleri dekoratif öğeler ve lüks ev eşyaları iken, Nahçıvan sırlı seramiklerinde ev eşyaları, tuğlalar ve mimari elemanlar olarak karşımıza çıkmasıdır. Benzerliklere gelince, her ikisinin de kil ve sır renginin aynı olduğunu, sadece bazı ufak farklılıklar olduğunu görüyoruz.

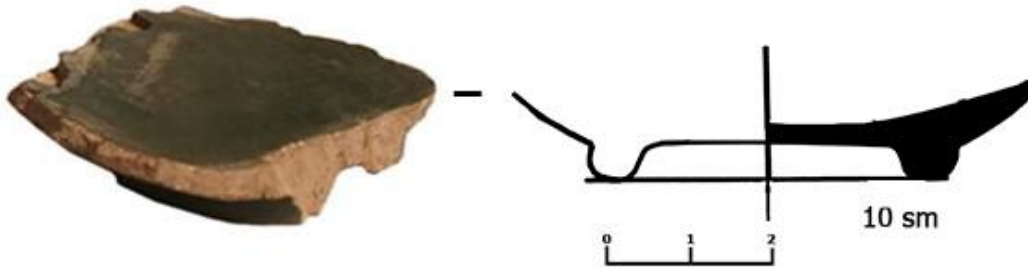
Resim 3. Beyaz zemin üzerine çok renkli boyalı (Nahçıvan Devlet Tarih Müzesi)

2.4. Yeşil Sırlı Seramikler

Nahçıvan bölgesinde ele geçen sırlı seramiklerin önemli bir bölümünü, üzerinde desen bulunmayan, sade yeşil sırlı örnekler oluşturmaktadır. Bu gruptaki buluntuların çoğunluğu, beyaz zemin üzerine uygulanmış yeşil sırla kaplanmış kâselerden meydana gelmektedir. Nahçıvan bölgesinde, özellikle Harabe Gilan'da bulunan basit yeşil sırlı kaplara benzer örnekler Ermenistan'da ve Azerbaycan'ın Şemkir ve Baylakan kentlerinde bulunmaktadır (İbragimov, 2000, s. 88). Alçak tabanlı olan bu kapların bir kısmı yalnızca iç yüzeyden sırlanmışken, bir kısmı ise hem iç hem dış yüzeyden ya da sadece iç yüzeyle birlikte ağız kenarının dış bölümünden sırlanmıştır [Resim 4. (inv-A-3591)- Kâse formunun kaide kısmı]. Seramiklerin iç kısımlarının sırlanmasının temel nedeni, sıvıyı tutması, temiz olması ve yiyeceklerin seramik yüzeye geçmesini engellemesidir. Bu kaplar çoğunlukla mutfakta kullanılırdı. Kapların iç kısımlarının sırlanmasının sır tasarrufu veya tasarım tercihleri gibi nedenleri de olabilir. Bazen teknolojik sınırlamalar da buna yol açmıştır. Günlük hayattan da bildiğimiz gibi seramiklerin sadece iç kısımlarının sırlanmasının diğer nedenleri, seramiğin dışarıdan daha iyi taşınması ve dış yüzeyin ısı iletkenliği idi.

Bazı sırlı seramiklerde çift taraflı sırlama görülür. Bunun başlıca nedenleri, kabın her iki tarafının da su geçirmezliğini sağlamak, kolay temizlik ve neme karşı koruma sağlamaktır. Öte yandan, kabın dayanıklılığı artar, çatlamalar önlenir, ona ayrı bir güzellik kazandırır, pahalılığını ve prestijini yansıtır. Bu kapların Ermeni karşılıklarına baktığımızda her ikisinin de kalay bazlı sırlama tekniğine sahip olduğunu, koyu veya açık yeşil formu olduklarını, tabak, kâse gibi benzer kap formlarına sahip olduklarını görürüz.

9-10. yüzyıllar arasında, sırlı kapların çoğu günlük yaşamda kullanılıyordu. Nahçıvan bölgesinde bulunan çok sayıda sırlı seramik örneği bunu kanıtlamaktadır. Bunun yanı sıra, az miktarda da olsa dini tören kapları, karmaşık desenlere sahip dekoratif kaplar ve mimaride kullanılan çiniler de bulunmaktadır. Arkeolojik kazılar, Nahçıvan'da mutfak seramiklerinin dini ve dekoratif seramiklerden daha yaygın olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun birçok nedeni olabilir. İlk olarak, kültürel faktörlerin etkisi olabilir. Bu bölge geleneksel olarak tarım ve hayvancılıkla uğraştığı için mutfak gereçlerine olan talep yüksek olabilir. Bu gereçler, tarımsal ürünlerin depolanması ve kullanımı için gerekliydi. Bir diğer neden ise ekonomik faktörler olabilir. Mutfak seramikleri daha ucuz ve temini daha kolaydı. Bu hem hammadde tasarrufu sağlıyor hem de orta sınıf ve kırsal ailelerin ihtiyaçlarını karşılıyordu.

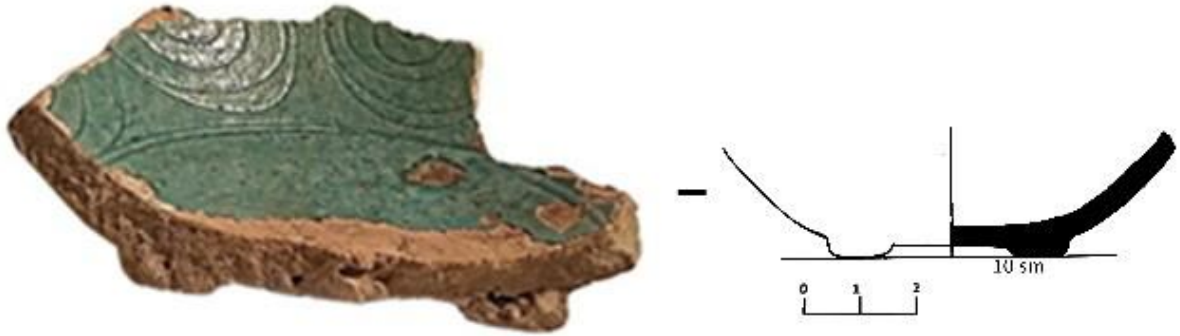
Resim 4. Yeşil sırlı seramik (Nahçıvan Devlet Tarih Müzesi)

2.5. Çizgi Desenli Sırlı Seramik

Nahçıvan sırlı seramiklerinde 10. yüzyılın sonlarından itibaren ilkel çizgi desenlere rastlanmaktadır. Çin'de 7-10. yüzyıllarda bilinen kazıma deseni, 10. yüzyılda Batı Asya'da da görülmeye başlandı. 11. yüzyıldan itibaren kazıma deseni Orta Doğu'ya, İran, Mezopotamya, Suriye, Güney Kafkasya, Anadolu ve Bizans'ın orta bölgelerine yayıldı (Jacobson, 1950, s. 152). Daha çok Pers seramiklerinde karşımıza çıkan kazıma deseni, hemen hemen aynı dönemde her yerde mevcuttu. Kazıma desen İran ve Orta Asya'da Azerbaycan'da olduğu gibi 10. yüzyılda en gelişmiş seramik biçimi idi. Bahsedilen dönemlerde, İran seramikleri çoğunlukla karmaşık geometrik ve bitkisel desenler, canlı renkler ve kufi yazıtları içerirdi. Özellikle Nişabur seramiklerinde çok renkli, karmaşık ve karışık desen motiflerine rastlarız. Ürün çeşitleri arasında kâseler, tabaklar, fincanlar, lambalar, sürahiler ve dini ritüeller için kullanılan kaplar en dikkat çekici olanlardır (Welch, 1987; Wilkinson, 1897). Her ne kadar sırlı seramikler üzerindeki çizgi desenler 10. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmış olsa da söz konusu teknik başlangıçta yaygın bir şekilde

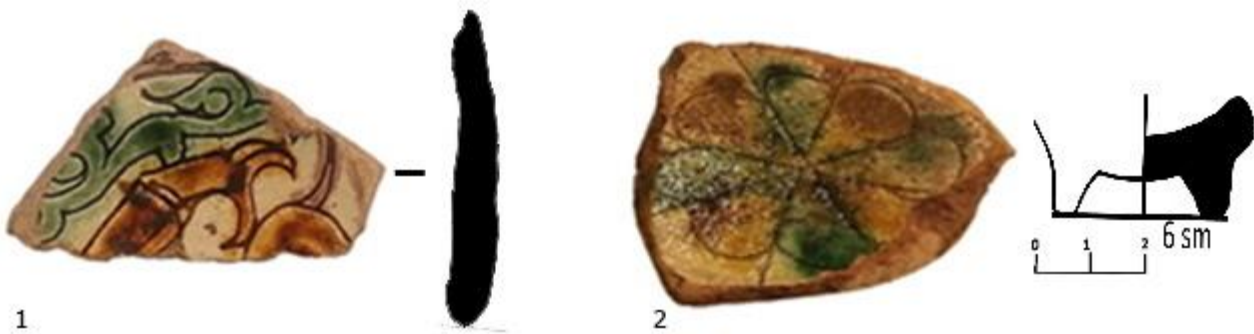
kullanılmamış ve seri üretim düzeyine ulaşmamıştır. Bu durum, kazınmış çizginin yalnızca kabartma desenini vurguladığı Yakın Doğu ve Bizans'ta ve kazınmış çizginin esas olarak boyalı desenin ana hatlarını çizmek ve vurgulamak için kullanıldığı Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinde geçerliydi (Jacobson, 1950, s. 152). Çizgi nakış seramik üzerine desenleri kazıyarak oluşturma yöntemidir. Bunun için esas malzemeler seramik eşya, sır, kazıma aletleri (çelik kalem, iğne) ve fırçadır. Uygulama aşamasında seramik yüzeyi temiz ve tozsuz olmalı, ardından sır ince bir tabaka halinde tüm yüzeye uygulanmalıdır. Tamamen kuruyan sıranın üzerine ilk önce hafifçe taslak oluşturulur, ardından kazıyarak seramik katman öne çıkarılır. Son aşamada seramik 1000-1250 °C de pişirilir. Çizgi desenleri kaplar çoğunlukla ev eşyası (kâseler ve tabaklar), saklama kapları, su kapları, dini ve tören amaçlı kapları oluşturmaktadır. Süsleme ve dekorasyon ürünleri olarak çizgi desenler mimari öğelerde ve duvar dekorasyonlarında da kullanılmaktadır. Ayrıca, çizgi desenleri kaplarda, sürahilerde ve şekil vermeyen sayısız örnekte de görülür. Listelenen örneklere dayanarak, çizgi desenli seramiklerin günlük yaşamda daha çok kullanıldığını söyleyebiliriz. Çizgi desenler daha çok Anadolu ve Orta Asya seramik üretiminde kullanılmıştır.

Azerbaycan'da bu dönemden kalma çizgi desenli sırlı seramiklerin büyük çoğunluğu yeşil sırlı seramiklerdi (Ahmadov, 1979). Nahçıvan bölgesinde ele geçirilen çizgi desenli sırlı seramiklerin büyük bir kısmı yeşil sırlı kaplardan meydana gelmektedir. Bununla birlikte, aynı döneme ait buluntular arasında renksiz ve mavi sırla kaplanmış çizgi desenli örneklere de rastlanmaktadır [Resim 5. (inv-A3588)-kâse formunun kaide kısmı].

Resim 5. Kazıma desenli sırlı seramik (Nahçıvan Devlet Tarih Müzesi)

Nahçıvan bölgesinde bulunan bu tip seramik kapların benzerlerine Şemkir'deki sırlı seramik örneklerinde de rastlanmaktadır. Bölgeden ele geçen bazı sırlı seramik örneklerinde, kapların beyaz zemin üzerine metal oksitlerden elde edilen yeşil, mor, sarı, kahverengi, mavi ve siyah renklerde büyüleyici desenlerle polikrom olarak süslendiği görülmektedir [Resim 6:1 (inv-F-4634, Köhne kale)-kâse formunun cidar kısmı, beyaz zemin üzerine çizgi desenli, çok renkli boyalıdır. 2 (inv-A-9978)-kâse formunun kaide kısmı, beyaz zemin üzerine çizgi desenli, çok renkli boyalıdır].

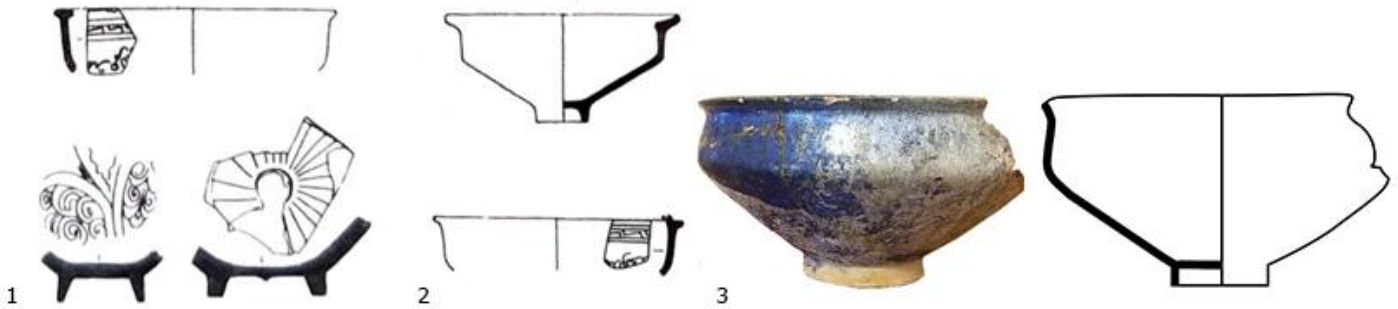

Resim 6. Polikrom boyalı sırlı seramik (Nahçıvan Devlet Tarih Müzesi)

Bu seramikler mor, yeşil desenli, mavi, siyah desenli, mor, kahverengi, yeşil desenli sırlarla bezenmiştir. Bu tipteki benzer kaplar Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde (Baylakan, Şemkir) ve Ani şehrinde de bulunmuştur (Şelkovnikov, 1957). Şemkir, Baylakan ve Ani Şehir'de bulunan sırlı seramik örneklerinde, sır altı gravürlü çok renkli boyama daha belirgin bir şekilde görülmektedir. Nahçıvan sırlı seramiklerinde olduğu gibi bu örneklerdeki açık sarı zemin, spiral kıvrımlar, yeşil, kahverengi ve bazen sarı çizgili benekler ve kontur çizgileriyle örtüşmeyen renk tonları bu benzerliğin açık bir örneğidir (Dostiev, 2017).

3. 11-13. Yüzyıl Sırlı Seramikleri

8-10. yüzyıllarla karşılaştırıldığında, 11-13. yüzyıllarda sırlı seramik teknolojisi ile desen ve süsleme repertuarında önemli yenilikler gözlenmektedir. 11. yüzyıldan itibaren kapların tabanları halka biçimli, nispeten yüksek ve geniş formda üretilmeye başlamış, gövdeleri alçak ve dik kenarlarla tamamlanmıştır (Resim 7) (İbragimov, 2000). 12. yüzyıla gelindiğinde Nahçıvan sırlı seramikleri artık kendine özgü üslup kazanmış üretim tekniği, süsleme repertuarı açısından ayırt edici bir karaktere ulaşmıştır. 11. yüzyıldan itibaren mutfak seramiklerinde sırsız kaplara çok az rastlanır. Güney Kafkasya genelinde ise kırmızı kil üzerine uygulanan sırlı seramikler yaygın bir üretim geleneği haline gelmiştir. (İbragimov, 2000). Nahçıvan örneklerine dayanarak, bu dönemde seramiklerin daha ince, zarif ve düzenli işçilikle üretildiğini; süsleme motiflerinin ise daha zengin ve karmaşık bir hâl aldığını göstermektedir. Dönemin en dikkat çekici yeniliklerinden biri, seramiklerin büyük çoğunluğunda her iki yüzeyin de sırla kaplanmış olmasıdır (Resim 7).

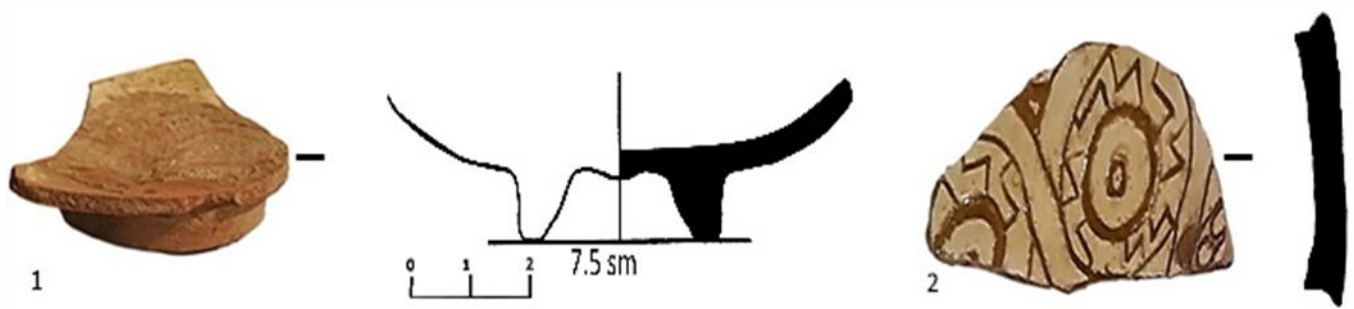
Resim 7. Yüksek kaideli kaplar [1, 2- Harabe Gilan (İbragimov, 2000), 3-Nahçıvan Devlet Tarih Müzesi]

Bu dönemde daha gelişmiş yöntemler kullanılmaya başlanmış, önceki dönemlerde boya desenleri için arka plan niteliğinde kullanılan beyaz sır giderek terk edilmiştir. Bunun yerine desenler doğrudan kap yüzeyine uygulanmış, beyaz boyalı motifler ise giderek önemini kaybetmiştir (Resim 8 ve 12). Yukarıda belirtildiği gibi, erken dönemlerde (9-11. yüzyıllar) beyaz renk seramik süslemelerinde yaygın olarak kullanılıyordu. Zamanla beyaz, yalnızca bir desen motifi olarak değil, aynı zamanda bir arka plan rengi olarak da kullanılmaya başlandı. Bunun birkaç nedeni olabilir. İlk olarak, beyaz elde etmek hem karmaşık bir teknoloji gerektiriyordu hem de gerekli mineraller (kaolin, kalay oksit) bölgede nadir bulunuyordu. Orta Çağ'da Azerbaycan'da kalay nadirdi. Bu dönemlerde kalay Azerbaycan'a ithal ediliyordu. İthalat pahalı olduğundan, kalay ürünlerin üretiminde nadiren kullanılıyordu. Bir diğer neden de beyaz kilin diğer renklere göre daha kırılkan olması olabilir.

3.1. Grafito Nakış

Tabak süslemelerinde en çok kullanılan teknikler boya desenleri ile *Grafito* (İtalyanca *sgraffiare*: kazımak, çizmek) olmuştur. Bu teknikte, kap henüz tam kurumadan yüzey kazınarak desenler işlenmiştir. 11-12. yüzyıllar arasında bu yöntem hızlı bir gelişim göstermiş, desenler tek renkli kalmasına rağmen çizgiler daha kalın ve belirgin hâle gelmiştir. 11. yüzyılda Nahçıvan sırlı seramiklerinde kullanılan kazıma süslemeler karmaşıklıklaştıkça "şamplev" ve "islîmi" tipi motiflere dönüşmüştür. Aynı dönemde oyma süslemeler tüm yüzeye uygulanmaya başlanmıştır (İbragimov, 2000). Bu dönemlere ait oyma desenli sırlı seramik örnekleri, beyaz zemin üzerine uygulanan geometrik ve bitkisel süslemeli desenlerin yer aldığı renksiz sırla kaplanmışlardır (Resim 8:1 (inv-A-3596)- kâse formunun kaide kısmı, beyaz zemin üzerine çizgi desenlidir. 2 (inv-A-6140)- kâse formunun kaide kısmı, beyaz zemin üzerine çizgi desenlidir. 3 (inv-A-3732)- kâse formunun cidar kısmı, beyaz zemin üzerine çizgi desenlidir).

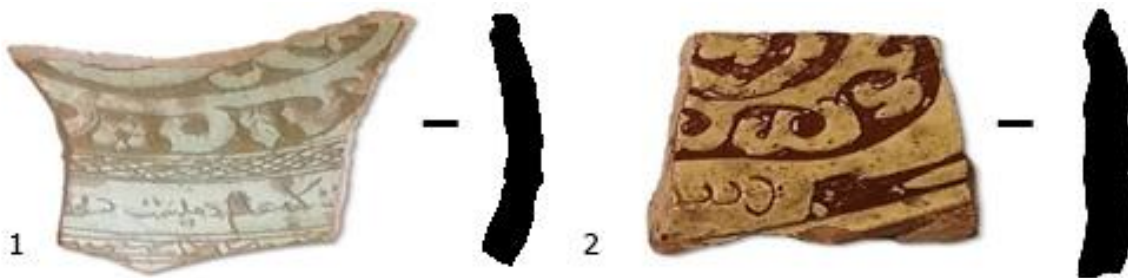
Renksiz sır altında uygulanan grafiti desenleri diğer renkli süsleme türlerine kıyasla daha kusursuz ve belirgin bir görünüm kazandırmıştır. Bu tip seramiklerin çokluğu ve seramiklerde görülen imalat hatalarının varlığı, bunların yerel üretim olduğunu göstermektedir. Ayrıca Harabe Gilan sahasında bu tip seramiğin bulunduğu tabakada Eldaniz dönemine ait sikkelerin bulunması, söz konusu seramiklerin bu dönemde üretildiğini kanıtlamaktadır. Nahçıvan'daki hemen hemen her Orta Çağ yerleşiminde, özellikle de Harabe Gilan bölgesinde, bu tip seramiklerden çok sayıda örnek bulunmuştur (İbragimov, 2000).

Resim 8. Angobe üzerine kazıma desen (Nahçıvan Devlet Tarih Müzesi)

Bahsedilen yüzyıllarda, sgraffito motifi Yakın Doğu ve Orta Asya'dan gelen sırlı seramik örneklerinde sıklıkla görülmüştür. Elbette her bölgenin farklı ve benzer teknolojileri ve motifleri vardı. Bu bölgelerden gelen sırlı seramik örneklerindeki temel benzerlik, beyaz zemin üzerine kırmızı ve pembe kil, siyah, kahverengi, sarı ve yeşil desenler ile çiçek, geometrik ve epigrafik motiflerin kullanılmasıdır. Elbette bu bölgelerde farklılıklar da vardı. Örneğin, Yakın Doğu'da çiçek motiflerinin geometrik motiflerden daha yaygın olduğunu görüyoruz. Orta Asya'da Semerkant ve Merv şehirleri sırlı seramiklerin merkezleri olarak kabul edilirdi. Bu bölgelerin sgraffito tekniği, beyaz, krem, açık gri (Semerkant), kırmızı, turuncu (Merv) sır renkleri, ince ve belirgin çizgilere sahip alfabetik yazılar, hayvan ve geometrik resimler, astronomik motifler (Semerkant), kalın çizgilere sahip büyük geometrik kompozisyonlar, karmaşık bitki (İslimi) ve epigrafik motifler, mitolojik ve dini sembollerden (Merv) oluşur (Hillenbrand, 1999; Vyatkin, 1926; Rowland, 1970, s. 232).

Engobe üzerine uygulanan "İslimi" tipi desenler, sadece Nahçıvan'da değil, Azerbaycan'da ve genel olarak Orta Doğu'da süsleme ve uygulamalı sanatın her alanında kullanılan bir desen motifidir [Resim 9:1 (inv-A-361)- kâse veya tabak formunun ağız kısmı, beyaz zemin üzerine İslimi desenlidir. 2 (inv-A-5791)- kâse formunun cidar kısmı, beyaz zemin üzerine İslimi desenlidir].

Resim 9. İslimi desen (Nahçıvan Devlet Tarih Müzesi)

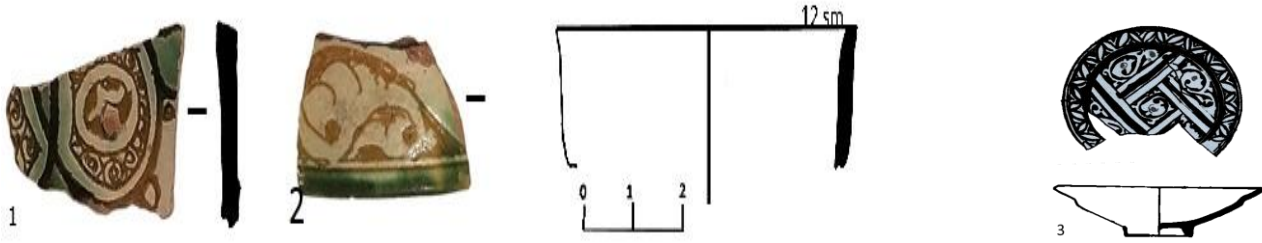
Dokuma ve halılarda sıkça rastlanan "İslimi" desen halk sanatının tüm alanlarındaki süslemelerde bulunabilir. Bu unsur farklı ülkelerde farklı isimlerle anılır: Azerbaycan, Orta Asya, Türkiye, İran, Afganistan'da aslimi, Hindistan, Pakistan'da selimi veya yaslimi – hatai, Batı Avrupa ve Amerika'da ise "Arabesk" (Arabskiy: Araplardan ödünç alınmıştır) olarak adlandırılır. Bu

süsleme, İslam diniyle ilişkilendirilir. Bazı farklı islami desen türleri, yandan bakıldığında bir bitkinin bükülmüş yaprağına benzer. İslami desenler (Farsça)- sarmaşık ve spiral kombinasyonu temelinde oluşturulur. Çoğunlukla camilerin iç dekorasyonunda, kıyafet, kitap ve ev eşyalarının sanatsal tasarımında kullanılırlar. Birkaç İslami desen türü vardır: Basit islami desenler, kanatlı islami desenler, haçalı islami desenler, butalı islami desenler, örgü islami desenler (Kerimov, 1983, s. 73). Bunlar şu şekilde açıklanmıştır:

1. Basit islami desenler: Süslemesiz badem şeklindedir. Büyük spirallerin uçlarına ve kıvrımlarına küçük spiraller yerleştirilir. Basit islami genellikle mücevher, kuyumculuk, silah süsleme ve halılarda kullanılır.
2. Kanatlı islami desenler: Kanatları iki parçaya bölünmüştür ve nispeten karmaşık bir şekle sahiptir. Bu kanatlar yukarı veya aşağı doğru açılır. Alt kanat genellikle üst kanattan daha küçüktür, kanatların ucu keskin, yerinden oynamış veya sabittir.
3. Haçalı islami desenler: Şekli kırık bir ağaç dalına veya bir hayvanın açık ağzına benzer. Haçalı islami, Azerbaycan süslemelerinde diğer türlere göre daha yaygın olarak kullanılmıştır.
4. Butalı islami desenler: Formu daha çok Orta Çağ Orta Doğu mimarisinde-taş oymalarında-kullanılmıştır. Bu form mimaride ortaya çıkmıştır.
5. Örgü islami desenler: 16. yüzyılda ortaya çıkan desen türü butalı isliminin yerini almıştır.

Nahçıvan bölgesinde bulunan "İslami" desenli kapların çoğunlukla 11. yüzyıldan sonraki dönemlere ait olduğu düşünülmektedir. Bu desenlerin benzerlerine Baylakan, Şemkir, Şabran ve İran'da da rastlanmaktadır. İslami motiflerin halılardan seramiğe aktarılması, Azerbaycan uygulamalı sanat alanları arasında iletişim ve süreklilik yaratmıştır. Bunlar, Orta Çağ'a ait seramik örnekleri üzerindeki halı desenlerinden izlenebilmektedir. Bunun birçok nedeni olabilir. Birincisi, desen motifleri her iki alanın aynı atölyede üretilmesinin bir sonucu olarak aktarılmış olabilir. İkincisi, aynı zanaatkarın her iki alanda da faaliyet göstermesinin bir sonucu olarak aktarılmış olabilir. Ve son olarak, desen koleksiyonlarının ortaya çıkması ve tüm alanlar tarafından aynı desen koleksiyonunun kullanılması bir sonucu olarak ortaya çıkmış olabilir. Elbette, bu motifin kullanımı halılarda olduğu gibi seramiğe uygulanmamıştır. Söz konusu İslami motifin hem halılarda hem de seramikte nasıl uygulandığına bakarsak, halılarda düz çizgilere sahip olan desenlerin seramikte büküldüğünü, küçültüldüğünü, sadeleştirildiğini ve hafifçe renk değiştirdiğini görürüz. Halılardaki simetrik ve tekrarlayan kompozisyonların seramikte asimetrik ve tek merkezli olduğuna tanık oluruz. Özellikle Nahçıvan bölgesinde seramiğe İslam'ın sadeleştirilmiş bir biçimi uygulanmıştır.

11. yüzyıl seramik örneklerinde rastlanan bir diğer desen motifi ise "Şamplev" tipi desen motifi olup, bu desenin uygulandığı kaplar fırınlanmadan önce astarlanmakta ve süsleme astar üzerine işlenmektedir. Azerbaycan halı dokumacılığında, seramik ve nakışlarında yaygın olarak kullanılan şamplev motifi, çam ağacı veya köknar dalı şeklinde bir desendir. Çoğunlukla yatay ve dikey tekrar eden unsurlardan oluşur ve sonsuzluğun ve bereketin sembolü olarak kabul edilir (Kerimov, 1983, s. 73). Desenin daha kusursuz görünmesi için çevresi oyulup çıkarılmış ve üzerine şeffaf, renksiz bir sır uygulanmıştır. Yapılan uygulama ile oyulmuş taraf daha koyu renkli, sırlı taraf biraz daha açık bir fonda görülmektedir. Bu örnekler Nahçıvan bölgesinde kâse tipi kaplar ve şekilsiz parçalar halinde rastlanmaktadır. Bu tasarıma sahip 11 adet seramik parçası Nahçıvan'ın Harabe Gilan bölgesinde bulunmuştur. Bu parçaların hepsi tabaklara ait olmuş, halka şeklinde kaide kısmına, düz cidarlara ve geniş kenarlara sahiptir. Çoğunlukla iç yüzeyleri, bazen de dış yüzeyleri sırla kaplanmıştır. Sadece iç süslemelerde çiçek, geometrik ve hayvan figürleri yer almaktadır (İbragimov, 2000) (Resim 10:3). Nahçıvan'da şamplev tipi desen motiflerinin dönemselleştirilmesi Harabe Gilan yöresindeki buluntulara ve nümizmatik materyallere dayanmaktadır (Resim 10:1 (inv-A-3718)-kâse formunun kaide kısmı, beyaz zemin üzerine mor boyalıdır. 2 (inv-A -5812)-kâse formunun cidar kısmı, beyaz zemin üzerine şamplev desenlidir. 3 (inv-A-5815)- kâse formunun ağız kısmı, beyaz zemin üzerine şamplev desenlidir).

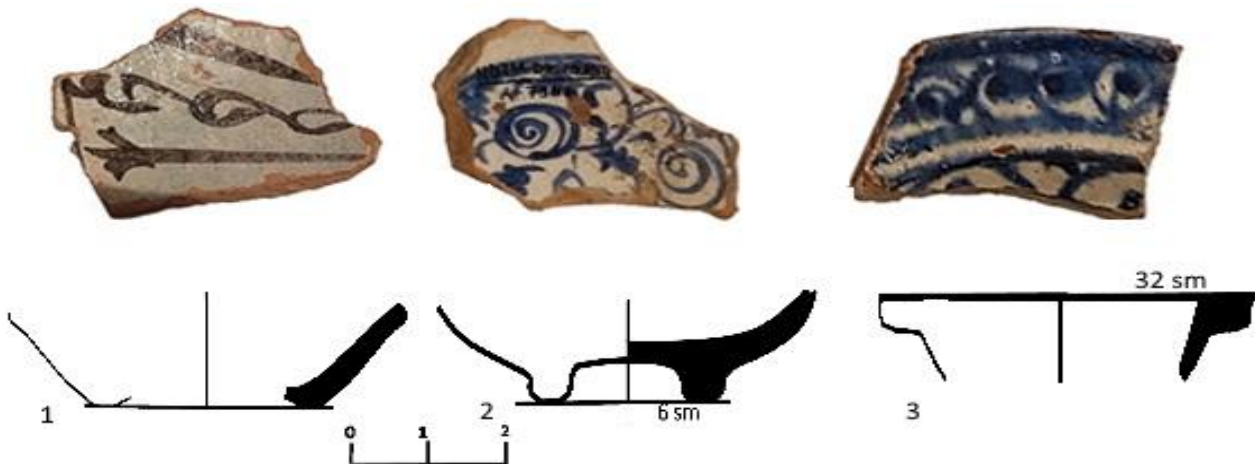

Resim 10. Şamplev desen (Nahçıvan Devlet Tarih Müzesi)

3.2. Renksiz Şeffaf Sır ve Engobe ile Kaplanmış Monokrom Seramik

Bunlardan bazılarının üzerinde siyah, bazılarının üzerinde mavi boya desenleri bulunmaktadır. Harabe Gilan'da gerçekleştirilen kazılarda, 12. yüzyıla tarihlenen tabakalarda bu tür seramiklere rastlanmıştır (İbragimov, 2000). Mavi ve siyah boyalı seramik örnekleri, Nahçıvan sırlı seramiklerinin büyük bir bölümünü oluşturur. Bunların çoğu, bu bölgedeki kobalt yataklarıyla ilişkilidir. Yerel üretim ürünleri olan bu örneklerin hammaddeleri de bu bölgeye aittir. Hammadde bolluğu da üretimi etkilemiştir. Sonuç olarak, kobaltın oluşturduğu renk tonları, sırlı seramik örneklerinde baskın hale gelmiştir. Bileşimi çok sert olduğu için öğütülmesi uzun zaman alan kobalt oksit, sırlarda açık maviden koyu maviye, turkuazdan siyaha kadar tüm mavi tonlarını oluşturur. Bölgede keşfedilen kobalt yatakları, sırlı seramik örneklerinin yerel üretim olduğunu düşündürmektedir (Nagiyev & Memmedov, 2010). Yerel üretim ürünü olan bu örneklerin hemen hemen her iki yüzeyinin sırla kaplanmış olması dikkat çekicidir. Şeffaf sır altında kobalt mavisi kullanımı teknolojik bir devrim olarak kabul edilir ve sonraki tüm dönemlerde seramik sanatının gelişimini etkilemiştir. Bu desen motifleri sadece Azerbaycan ve Nahçıvan ile sınırlı kalmamış, komşu ülkelerde de görülmüştür. Nahçıvan bölgesinde bulunan bu tipteki kapların benzerleri İran seramik örneklerinde de görülmektedir (Wilkinson, 1897). Bu bölümde, Rey harabelerindeki kobalt işleme atölyesini, Kaşan mezarlığındaki örnekleri ve Harezmsah Sarayı'ndaki seramik koleksiyonlarını görebilirsiniz. Nahçıvan seramiklerinden farklı olarak, İran'ın bu tür sırlı seramikleri, ızgaralar, yıldızlar ve çokgenler gibi karmaşık geometrik kompozisyonların yanı sıra Kufi yazısıyla yazılmış Arapça yazılar ve hayvan çizimleri içerir (Watson, 1985).

Bölgedeki en yaygın örnekler arasında geometrik, bitkisel ve çiçek desenli mavi boyalı seramikler yer almaktadır [Resim 11:1 (inv-A-12577)- kâse formunun kaide kısmı. Beyaz zemin üzerine siyah boyalıdır. 2 (inv-A-11561)- kâse formunun cidar kısmı. Beyaz zemin üzerine siyah boyalıdır. 3 (inv-A-7348)- kâse formunun kaide kısmı. Beyaz zemin üzerine mavi boyalıdır. 4 (inv-A-1055)- kâse formunun ağız kısmı. Beyaz zemin üzerine mavi boyalıdır].

Resim 11. Angobe üzerine siyah ve mavi boyalı (Nahçıvan Devlet Tarih Müzesi)

3.3. Renksiz Şeffaf Sır Altında Çok Renkli Boyalı Seramik

Bu seramikler farklı şekillerde karşımıza çıkabilmektedir. Bunlardan ilki manganez oksitin kullanımıyla elde edilen mor renkle sırlanmış seramiklerdir. 11-13. yüzyıllarda beyaz zemin üzerine işlenen mor ve mavi desenli seramiklerde yaygın olarak kullanılmıştır. Monokrom veya polikrom olarak kullanılan bu renk, renksiz şeffaf sır altında parlaklığını korumak için oldukça elverişlidir. Nahçıvan'da mor rengin mavi ile birlikte yoğun biçimde kullanılması bu seramiklerin yerel üretim olduğunu düşündürmektedir [Resim 12:1 (inv-A-10003)-Kâse formun kaide kısmı]. Nahçıvan Devlet Tarih Müzesi koleksiyonunda korunan bir örnekte görülen belirgin imalat kusurları bu görüşü desteklemektedir. Şeffaf sır üzerinde bu tür süslemeler 11-13. yüzyıllara tarihlenen çok sayıda seramik örneğinde yaygındır (Nevruzlu, 1993, s. 54). Bazı kaplarda açık ve koyu mavi tonları birlikte veya ayrı ayrı kullanılmıştır.

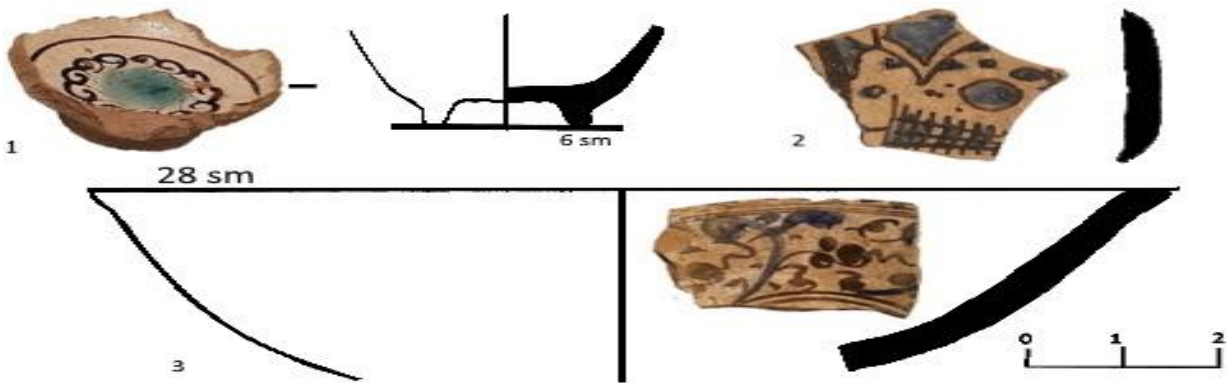
İkincisi beyaz zemin üzerine siyah ve mavi desenlerle süslenmiş seramiklerin büyük çoğunluğunu ince cidarlı kaplar oluşturur. Bu örneklerde genellikle bitkisel ve çiçek motifleri, daha nadiren ise hayvan figürleri işlenmiştir (Nevruzlu, 1993, s. 55). Örneklerin büyük çoğunluğunda desen siyah dış hatlarla çizilmiş, iç kısımlar ise mavi ile doldurulmuştur [Resim 12:2 (inv-YF-10224)- Kâse veya tabak formunun cidar kısmı]. Bazı örneklerde çiçeklerin ortasına açık mor noktalar yerleştirilerek çiçek tarhi etkisi verilmiştir. Nahçıvan ustaları özellikle kapların su hattındaki desen bütünlüğüne özen göstermiş, doğanın canlılığını yansıtmaya çalışmışlardır. Ancak bazı kaplarda desen ve renkler tam olarak örtüşmemekte, siyah hatlar dışarı taşmaktadır. Bu tür seramiklere Nahçıvan topraklarında oldukça sık rastlanmaktadır.

Üçüncü örnek grubunda beyaz zemin üzerine siyah ve yeşil desenlerden oluşan sırlı seramikler Nahçıvan bölgesine özgü olup Orta Çağ yerleşimlerinde çok miktarda ortaya çıkarılmıştır (Resim 12.4).

Dördüncü ve son örnekler beyaz zemin üzerine mavi ve kahverengi-siyah (yer yer mavi benekli) desenlerle süslenmiş seramiklerin her iki yüzeyi bitki ve çiçek desenleriyle süslenmiştir [Resim 12.3 (inv-A-1440)- Tabak formunun ağız kısmı]. Bu gruba ait çok sayıda örnek, Harabe Gilan'ın 12-14. yüzyıllara tarihlenen tabaklarında bulunmuştur. Bu tabakalarda bulunan Eldaniz ve Hülagu dönemine ait sikkelere dayanarak bu tip kapların 12. yüzyılda da var olduğu anlaşılmaktadır.

Bu tür renklerin elde edilmesinde kobalt ve manganez esastır. Kobalt oksit daha güçlü renkler verme yeteneğine sahipken, manganez daha nüanslı renkler verme yeteneğine sahiptir. Kobalt oksit, güçlü mavi, açık mavi ve koyu lacivert renklere sahiptir. 1100-1300 °C pişirme sıcaklığına sahip olan Co hem alkali hem de kurşunlu sırlarda kullanılabilir. İlk olarak 9 ve 10. yüzyıllarda İran'da kullanılan kobalt oksit, Ming porselenlerinde mavi-beyaz kompozisyonlar oluşturur (Watson, 2004; Welch, 1987).

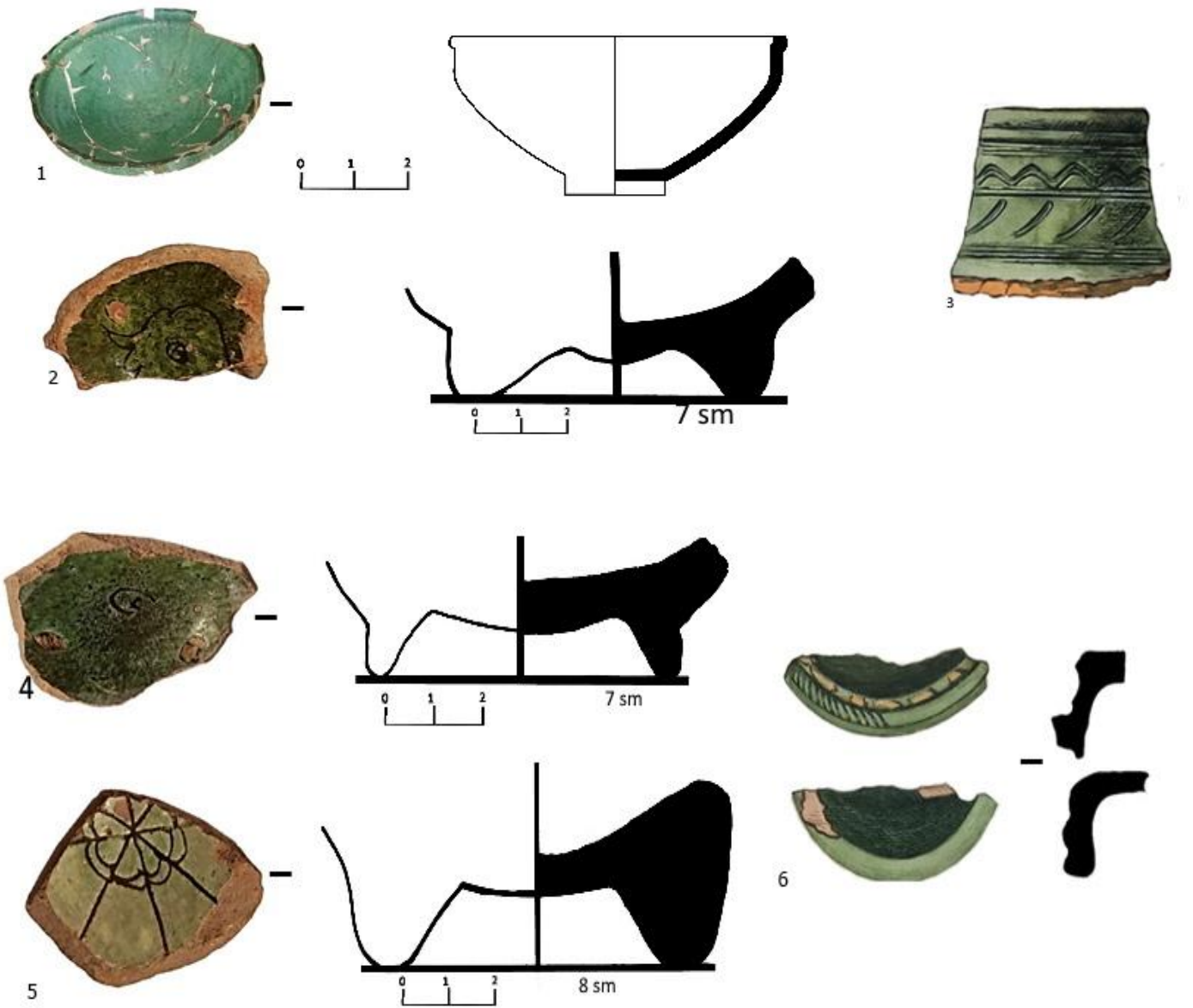
Alkali sırlarda daha iyi çözünen ve 1000-1250 °C pişirilebilen MnO, turuncu-kahverengi, açık mor ve koyu kahverengi renklere sahiptir. Elbette, her birinin bu renkleri elde etmek için kendine özgü koşulları vardır. Orta Çağ'da koyu kontur çizgileri, İslam seramiklerinde desen konturları ve Çin porselenlerinde mor tonları için kullanılmıştır.

Resim 12. Angobe üzerine çok renkli boyalı (Nahçıvan Devlet Tarih Müzesi)

3.4. Yeşil Sırlı Seramik

Yeşil sır, Azerbaycan'da sırlı seramik üretiminin gelişmeye başladığı 9. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar hemen hemen her dönemde görülmektedir [Resim 13:1-inv-A-12923-yeşil sırlı kâse, 5-inv-A-236- 1- kâse formunun kaide kısmı. Yeşil sır altından çizgi desenli]. Nahçıvan Bölgesi'nin farklı yerleşimlerinde de 11-13. yüzyıllara ait yeşil sırlı seramiklere rastlanmıştır. Çoğunlukla çanak formunda olan bu kaplar, 9-10. yüzyıl seramik ürünlerinden daha düzenli bir görünüme sahiptir. Özellikle taban kısmı daha yüksek olup halka biçimli form kazanmış ve ağız kısmına ise yatay biçimde yükselen bir yapı göstermektedir (İbragimov, 2000). Bu gruba örnek olarak, engobe üzerine siyah desenlerle süslenmiş ve yeşil sırla kaplanmış kaplar gösterilebilir. Söz konusu örnekler, önceki dönemlere göre daha özenli işlenmiş dekorasyonları ve eksiksiz olan süsleme güzellikleriyle dikkat çekmektedir [Resim 13:2 (inv-A-8516)- kâse formunun kaide kısmı. Yeşil sır altından siyah boyalıdır, 3- kâse formunun kaide kısmı. Yeşil sır altından siyah boyalıdır].

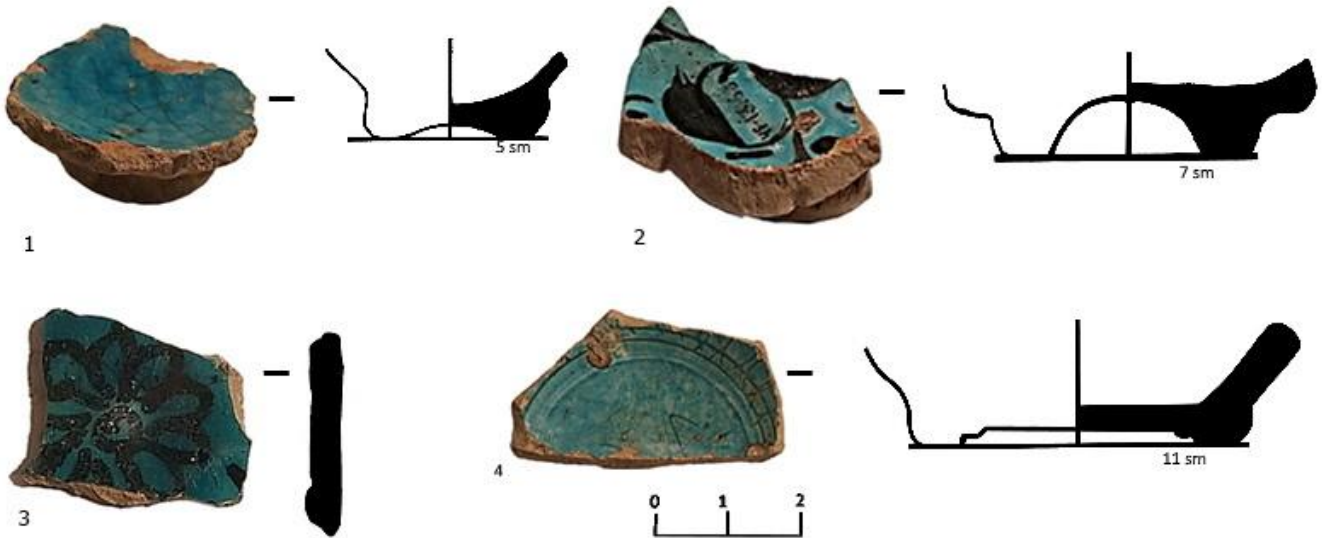

Resim 13. Yeşil sırlı seramik [1,2,4,5 Nahçıvan Devlet Tarih Müzesi; 3,6 Harabe Gilan (İbragimov, 2000)]

Beyaz zemin üzerine geometrik ve bitkisel süslemeli siyah bezeme uygulanmış, ardından kaplar yeşil sırla kaplanmıştır. Benzer örneklere Şemkir şehrinde de rastlanmaktadır (Dostiev, 2014). 11-13. yüzyıllarda en yaygın türünü, üzerinde çizgi (sgraffito) desenleri bulunan yeşil sırlı kaplar oluşturmaktadır. Çoğunda geometrik, bitkisel ve epigrafik motifler işlenmiş olup genellikle yeşil ve açık yeşil sır kullanılmıştır (Resim 13:4-6). Harabe Gilan buluntuları arasında 61 seramik parçası bu grubu temsil etmektedir; bunlardan 56'sı yeşil sırlı örneklerdir. Parçaların büyük bir kısmı kâse (29) ve kaplama (15) türlerine aittir. Bunların çoğu yüksek halka kaideli, az kısmı düz kaidelidir. Kaplarda geometrik ve bitkisel süslemeler yer almıştır (İbragimov, 2000). Bu tip kap örneklerinin tarihlendirilmesinde söz konusu tabakada bulunan Eldeniz sikkeleri esas alınmıştır. Boyanmamış, yeşil ve açık yeşil sırlı oyma seramik ürünler Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde (Şamkir, Baylakan), Derbent'te ve Ani şehrinde de benzerlerine rastlanmaktadır (Şelkovnikov, 1957). Harabe Gilan'da bulunan bir örnekte yeşil sır altında champlevé tekniği uygulanmıştır. Burada, oyma işleminden sonra sırlı yüzeyin bazı kısımları koyu yeşil kalırken, diğer kısımları açık yeşil tonlarında kalmaktadır.

3.5. Mavi ve Turkuaz Sırlı Seramikler

Nahçıvan seramik repertuarı içerisinde en yaygın grubu, beyaz zeminli veya zeminsiz, mavi, lacivert ve turkuaz renkli sırlı kaplar oluşturmaktadır. Genellikle yüksek kaideli formlara sahip olan bu kaplar aynı zamanda en ucuz seramik türleri arasında yer almaktadır (Resim 14.1 (inv-A7348)- kâse formunun kaide kısmı. Mavi sırlı). Nahçıvan bölgesinde bulunan mavi ve turkuaz sırlı seramik örneklerinin nümizmatik materyallerle karşılaştırılması da yapılmıştır. Nitekim, söz konusu örneklerin bulunduğu tabakada, 12-13. yüzyıllara tarihlenen İldegizli sikkeleri bulunmuştur. Turkuaz mavisi sırlı seramikler Azerbaycan'ın hemen her bölgesinde, ayrıca Ani ve Dmanisi'de rastlanmıştır. Bu tür buluntular Nahçıvan örneklerinin tarihlendirilmesinde karşılaştırılmalı veri olarak kullanılmıştır. Bu tür sırlı seramiklerin bir örneği yine 11. yüzyıla tarihlenen Gaqıq tapınağının kazılarında tespit edilmiştir (Şelkovnikov, 1957). 11-13. yüzyıllara ait en yaygın örneklerden biri mavi sır altına uygulanan siyah desenli seramiklerdir. Nahçıvan'daki birçok Orta Çağ yerleşiminde geometrik, bitkisel ve çiçek motifli siyah desenli kaplar ortaya çıkarılmıştır (Resim 14:2-inv-A-13163- kâse formunun kaide kısmı. Mavi sır altından siyah boyalıdır, 3-inv-A-10448- kâse formunun kaide kısmı. Mavi sır altından siyah boyalıdır). Azerbaycan'ın Bakü ve Gence gibi bölgelerinde de bu tip örneklere rastlanmaktadır.

Resim 14. Mavi ve turkuaz sırlı seramik (Nahçıvan Devlet Tarih Müzesi)

Bir diğer grup ise çizgi desenleriyle bezenmiş mavi sırlı seramiklerdir (Resim 14:4,5-inv-A-3587- kâse formunun kaide kısmı. Mavi sır altından siyah boyalıdır). Bunlar sadece basit çizim ve siyah desenlerden ibaret olmayıp, geometrik ve bitkisel ve ilkel dairesel motiflerle zenginleştirilmiştir. Bu üslup, Nahçıvan seramiklerinde yaygın olduğu gibi Orta Doğu ile Güney Kafkasya'nın diğer bölgelerinde de benzer örneklerde karşılık bulmaktadır.

Mavi şirinin ana renklendirici oksidi kobalttır. Oksit sadece mavi değil, aynı zamanda koyu ve doygun bir kobalt mavisi ve turkuaz-mavi geçiş tonunda lazurit üretir. Üretiminin temeli ev eşyalarıdır (kâse, tabak, sahnge, leğen). Bu tür seramiklerin Azerbaycan'da bulunduğu başlıca yerler Qahgahe kalesi, Oghlangala (sahang- 11. yüzyıl, kobalt mavisi), Gülistan mezarlığı (Vazo-13. yüzyıl, turkuaz zemin üzerine mavi desenler), Culfa nekropolü ve Harabe Gilan yerleşimidir (çoğu kâse ve tabaklarda olmak üzere çok sayıda örnek). Mavi ve turkuaz renkler, İslam mimarisinin geleneksel renkleridir. Bu renkteki çiniler Nahçıvan mimari anıtlarında bulunur. Örneğin, Mümine Hatin'in (1186-1187) türbesinin girişinde mavi ve turkuaz çiniler bulunur. Dışarıda geometrik desenler ve epigrafik süslemeler içeren çiniler bulunmaktadır. Yusuf bin Kuşeyr'in (1162) türbesinde ise turkuaz zemin üzerine sade çini işçiliği ve mavi yazılar da bulunmaktadır (Efendiyev, 1976; Qiyasi, 1991).

9. yüzyıldan itibaren gelişmeye başlayan sırlı seramik sanatı, 12. yüzyılda doruk noktasına ulaşmıştır. Bu dönemde sırlı seramik örneklerinde meydana gelen yapısal, sanatsal ve estetik değişimler, yalnızca günlük kullanım eşyalarında değil, aynı zamanda o dönemin büyük mimari anıtların cephelerinde kullanılan çini örneklerinde de açıkça görülmektedir. Nitekim dönemin en güzel mimari eserlerinden biri olan Mümine Hatun Türbesi çevresinde yürütülen araştırmalarda çok sayıda sırlı seramik örneği bulunmuştur. 12. ve 13. yüzyıllara tarihlenen sofrta kaplarında ise daha karmaşık süsleme düzenleri görülmektedir. Söz konusu örneklerde, ana motifleri çok karmaşık olmayan, çok sayıda geometrik ve bitkisel süsleme görüyoruz. Kâselerin kenarları çoğunlukla geometrik desenlerle bezenmiş, orta kısımları ise çiçek desenli bir fon üzerinde çeşitli hayvan figürleri (çoğunlukla at, geyik, yılan, keçi, kuş ve av sahneleri) ile bezenmiştir. 11-13. yüzyıl çanak çömleklerinde hayvan tasvirlerine sıkça rastlanmaktadır (resim 7-10) (Nevruzlu, 1993, s. 174). Ayrıca Zencan tipi kaplarda yeşil çiçek motifleriyle oluşturulmuş zemin üzerinde hayvan figürleri ve nadiren insan tasvirleri yer almaktadır.

4. Sonuç

9-13. yüzyıllardaki çanak çömlek çalışmalarının, Azerbaycan tarihi, zanaatı, kültürü, ekonomik, politik ve kültürel ilişkilerinin derinlemesine ve kapsamlı bir şekilde incelenmesinde önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Tarihin belli dönemlerinde çömlekçilik sanatı gerilese de, bu kaplara olan talebin yüksek olması, bu sanatın tümüyle ortadan kalkmasına izin vermemiştir. Nahçıvan seramik sanatı çeşitli kültürlerden ortaya çıkan bir sanat olarak günümüze ulaşmıştır. Farklı çağlar geçmiş, farklı teknolojiler uygulanmış, desenler ve süsleme motifleri ortaya çıkmış, ince bir zevkle gizemli sanat eserleri ortaya çıkarılmıştır. Geçmişin çanak-çömlek sanatını devralan sırlı ürünler, dayanıklılığı, yapısı, inceliği ve güzelliğiyle beğenileri toplarken, renkleri, desenleri ve süslemeleriyle asırların tarihini günümüze taşımıştır.

Nahçıvan'da bugüne kadar yapılan kazılarda, arkeolojik keşifler sonucunda elde edilen ve fonlarda ve müzelerde korunan sayısız sırlı seramik örneği ortaya çıkarılmıştır. Sonuç olarak, Nahçıvan'da üretilen seramik örneklerinin üretim teknolojisi, rengi, desen motifleri, dağılım alanları ve Azerbaycan'ın ekonomik ve kültürel ilişkilerindeki rolü incelenmiştir. Nahçıvan sırlı seramiklerinin üretiminde pembe kil baskındır. Ancak örneklerde gri ve kırmızı renklere de rastlamaktayız. Form ve üslup özelliklerine gelince, sade, işlevsel formlar, kalın ve dayanıklı duvarlar ve doğal toprak renginin baskınlığı açıkça ayırt edilebilir.

İncelenen 9-13. yüzyıl sırlı seramik örneklerinin büyük çoğunluğunun yeşil ve mavi sırla kaplandığı, Nahçıvan ustalarına özgü desen ve süsleme motiflerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Turkuaz, mavi ve sarı renklerdeki seramikler 13. yüzyıldan bu yana mezarların cephelerinde kullanıldığı anlaşılmıştır. Bu dönemlerde sırlı seramik üretim tesislerinin sayısında da artış yaşanmış, Nahçıvan zanaatkârları yeşil, mavi, sarı, mor, kahverengi ve siyah gibi renkleri kullanarak basit ve karmaşık desenleri bir arada kullanarak göz alıcı eserler ortaya çıkarmışlardır.

Seramiklerin kenarlarında siyah kontur çizgilerinin kullanımı ve beyaz rengin nadir görülmesi, Nahçıvan sırlı seramiklerinin özellikleri arasındadır. Desen motiflerinde geometrik ve bitkisel süslemeler ön planda olup, bazı durumlarda hayvan figürleri (kuş, keçi, balık) de kullanılmıştır. İncelenen sırlı seramik örneklerinin neredeyse çoğunluğu tek kat sırlama, çizim ve boya tekniğiyle yapılmıştır. İşlevsel özelliklerine gelince, kapların çoğu günlük hayatta kullanılan ev eşyalarıdır.

5. Kaynakça/References

- Ahmedov, G. M. (1979). *Orta Çağ kenti Baylakan*. İlm.
- Ahmedov, G. M., & Dostiev, T. M. (2008). Konaklama. M. Rahimova (Ed.), *Azerbaycan arkeolojisi* (6. Cilt) içinde (s. 30–98). Doğu-Batı.
- Ahmedov, R. J. (1992). *Bakü seramikleri (9.–17. yüzyıllar)*. İlm.
- Babayev, İ. A. (1964). Gabala'nın ilk sırlı seramikleri. *Azerbaycan'ın maddi kültürünün tarihi* içinde (Cilt 5, s. 131–148). Azerbaycan SSC İlimler Akademisi.
- Büyüme, U. (2018). *Parğon'un Bizans dönemi sırlı seramikleri* [Yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Dostiev, T. M. (2008). 2006–2007 yıllarında Şemkir kent ören yerinde yapılan arkeolojik araştırma. *Şemkir: Arkeolojik miras, tarih ve mimarlık: Birinci Cumhuriyet bilimsel-uygulamalı konferansının materyalleri* içinde. Çarşıoğlu.
- Dostiev, T. M. (2014). Orta Çağ kenti Şemkir'den manganez desenli sırlı seramikler. *Azerbaycan Arkeolojisi*, 17(2), 59–66.
- Dostiev, T. M. (2017). Şemkir Orta Çağ kentinin sırlı seramikleri. In S. G. Bocharov, V. François, & A. G. Sitdikov (Eds.), *Glazed pottery of the Mediterranean and the Black Sea Region, 10th–18th centuries* (Vol. 2, pp. 639–674). Izdatel'stvo "Stratum"; University "Higher School of Anthropology".
- Dostiev, T. M. (2020). İslam medeniyet sisteminde Azerbaycan'ın Orta Çağ şehirleri. *Avrupa Beşeri Bilimler ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (2).
- Efendiyev, R. (1976). *Azerbaycan dekoratif uygulamalı sanatları*. Işık.
- Göyüşov, R. (1986). *Azerbaycan arkeolojisi*. Işık.
- Hamavi, Y. (1983). *Mu'jam al-Buldan* (Z. M. Bunyadov & P. K. Khuzv, Çev.). İlm. (Orijinal eser 1866)
- Hillenbrand, R. (1999). *Islamic art and architecture*. Cambridge University Press.
- İbragimov, B. İ. (2000). *Orta Çağ kenti Kiran*. Moskova Yayınevi.
- Jacobson, A. L. (1959). *Baylakan'ın (Azerbaycan'da Ören-kala) sanatsal seramikleri*. MIA.
- Kerimov, L. (1983). *Azerbaycan halısı* (Cilt 2). Gençlik.
- Memmedov, R. (1977). *Nahçıvan şehrinin tarihi denemesi (Orta Çağ dönemi)*. İlm.
- Naghiyev, V. N., & Mammadov, I. A. (2010). *Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti maden kaynakları*. İlm.
- Naxçıvan Muxtar Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi. (t.y.). *Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyi*. <https://nculture.gov.az/naxcivan-dovl-t-tarix-muzeyi> adresinden erişilmiştir.
- Nevruzlu, A. İ. (1993). *Azerbaycan Orta Çağ seramikleri (IX–XVII. yüzyıllar)*. İlm.
- Qiyasi, C. (1991). *Nizami dövrü memarlıq abidələri*. Işık.
- Rowland, B. (1970). *The art of Central Asia*. Crown Publishers, Inc.
- Rustamov, R. (2011). İmişli anıtlarındaki seramik örnekleri. *Azerbaycan Arkeolojisi*, 14(2), 57–66.
- Shelkovnikov, B. A. (1957). *Ani şəhri kazılarında elde edilən sırlı seramiklər*. Ermenistan SSC Bilimler Akademisi Yayınevi.
- Türkmen, G. (2017). Bizans dönemi sırlı seramikleri hakkında kısa bir değerlendirme. Ş. G. Aydıngün (Ed.), *İstanbul Küçükçekmece Göl Havzası kazıları* içinde (s. 333–348). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Vyatkin, V. L. (1926). *Eski Semerkant'ın Afrasiya Kalesi*. Uzpograftrest.

Watson, O. (1985). *Persian lustre ware*. British Library.

Welch, S. C. (1987). *The Islamic world*. U.S. Lithography.

Wilkinson, C. K. (1973). *Nishapur: Pottery of the Early Islamic Period*. Press of A. Colish.

Yakobson, A. L. (1978). Orta asr şirli keramika tarixi bir fenomen kimi. *Bizans Xronologiyası*, 39, 148–158.